

Két kiegészítés

Kovács András Budapesten élő szociológus és politikai filozófus, 36 éves. Doktori értekezését Max Weber tudomány- és történelemfilozófiájáról készítette. 1977-ben körkérdezt intézett kortársaihoz az uralkodó ideológiával való viszonyukat illetően, s enek válaszanyagát közreadta a « *Marx a negyedik évtizedben* » c. kéziratot kötetben.

Alábbi írása a budapesti Bibó Emlékkönyvben jelent meg először.

Az ötvenes évek csikorgóan ideológikus történetírása után az olvasó megkönnyebbülve vehette kezébe a hatvanas évek történettudományi munkáit. Úgy érezte, végre ideológiai ballasztoktól mentes tudományos műveket olvas, még az olyan, száz éve nyugtalanító, s korántsem csupán tudományos indulatokat felkavaró kérdéstől is, mint a kiegészítés és a dualizmus problémaköre.

Ha viszont ugyanez az olvasó véletlenül hozzájut Bibó István 1945 és 1948 közötti tanulmányaihoz, pontosan ellentétes benyomások érik: a szerző leplezetlenül ideológikus, normatív szempontokat alkalmaz a múlt századi magyar történelem nagy kérdéseire.

Nem mintha a hatvanas évek történetírói nem minősítenék a kiegészítéses korszakot. De egyben meg is nyugtatják a történelem « pártos » tárgyalásától viszolygó olvasót: szükségből fanyalodnak rá, hogy értékeljék, prog-

resszív, illetve regresszív korokként tartásuk számon a történelem egyes periódusait; ez az ötvenes évek történetírásával folytatott vitának, a tudományosság és « historizálás » polémiájának kényszerű következménye.

Logikusnak látszik tehát a feltételezés, hogy Bibó és a hatvanas évek történészei azért értékelik ellentétesen a dualizmust, mert az előbbi ideológusi kézzel nyúlt ugyanahhoz a témához, amelyhez az utóbbiak tudósi kézzel nyúltak.¹

Kétségtelen, hogy Bibót a történelmi kérdések elsősorban nem önmagukban érdeklik; mindenekelőtt az foglalkoztatja, hogy a 45-ös fordulat után milyen esélyei vannak a demokratikus kibontakozásnak Magyarországon. Ledöntötte-e például a felszabadulás a politizálás régi kereteit, amelyek között a társadalomvezetés és a különböző társadalmi rétegek nem reagálhattak adekvát módon a történelmi kihívásokra, vagy pedig továbbra is fennmaradnak a politikai viselkedés hagyományos formái, azzal a különbséggel, hogy most egy új uralmi rendszer ölti magára őket?

Bibó sajátos műfajt művel, a tudományos politológia és a politikai publicisztika határán. A történelmi érvelésnek ezekben az írásokban az a szerepe, hogy megvilágítsa az adott politikai helyzetet, valamint a benne működő politikai mechanizmusok, reflexek, viselkedésformák genesisét, és a kibontakozás lehetőségeit a magyar történelem egészébe ágyazza be. Ez a kérdésfeltevés nem kényszerít teljességre törő történelmi vizsgálódásra, hanem megengedi a történelmi anyag erőteljes szelekcióját a lényegi politikai mondanivaló szempontjából. A történet-tudomány kétségkívül nem járhat el ily módon. Vizsgálódásainak a kérdésfeltevés megszabta határokon belül a lehető legteljesebb leírásra és magyarázatra kell törekednie, ragaszkodva a tudományos objektivitás kritériumaihoz.

A kétféle kérdésfeltevés, illetve az érvelés és az alkalmazott módszer ebből fakadó különbségei azonban még nem magyarázzák kielégítően a kiegyezés és a dualizmus

értékelésének homlokegyenest ellentétes voltát. Elsősorban azért nem, mert a két álláspont által felhasznált tudásanyagban a jelentős ellentétek ellenére sincsenek lényegbevágó különbségek.

Természetesen a hatvanas években született történeti munkák sokkal többet mondanak el a kiegyezés létrejöttének körülményeiről és a dualizmus koráról, mint Bibó írásai. Nemcsak azért, mert szisztematikus kutatások eredményeit adják közre, hanem azért is, mert számos új tényt, összefüggést fedeztek fel, és modernebb kutatási módszerekkel dolgoztak, mint azok a történészek, akiknek munkáira Bibó támaszkodott. Mindez azonban nem változtatta meg a tárgyalt korszakról már évtizedekkel korábban kialakult általános képet. Nyilvánvaló: Bibó is tisztában volt azzal a ténnyel, amely a hatvanas évek történetik utatásainak középpontjában állt: a dualizmus kora sok területen és sok tekintetben prosperitást hozott. Másfelől nem kétséges, hogy a hatvanas évek történészei is jól ismerték azokat a tényezőket, amelyeket Bibó tart a korszak alapvető jellemzőinek — műveikben itt-ott egyenesen Bibótól származó megállapításokkal is találkozhatunk. S ennek ellenére: Bibó számára a kiegyezés és következményei egyértelműen negatív fejlemények a magyar történelemben, a hatvanas évek történetírása szerint viszont a dualizmus kora alapjában véve progresszív korszak. Bibó a XX. századi magyar történelem tragikus fordulatait nem kis részben a kiegyezésből és következményeiből származtatja, a hatvanas évek történészei szemében viszont ez a korszak a modern Magyarország megszületésének időszaka.

Jogosnak látszik tehát a kérdés: nem mégiscsak két egymással szembenálló történetszemlélettel van-e dolgunk — csak míg Bibó a magáét nyíltan megfogalmazza, a hatvanas évek történetírásában a szemléleti föltevések elrejtőznek a tárgyszerű érvelés mögött —, s nem ebből magyarázhatók-e az értékelésbeli különbségek?

Bibó István szerint az egészséges úton haladó történelmi fejlődés feltétele, hogy a modern társadalom megszületése során a nemzeti közösség birtokbavétele és az ember felszabadulása — a rendi szabadságoknak «egyetemes érvényű, egyenlő emberi szabadsággá való összegzése» — összekapcsolódjon, mégpedig egy olyan aktusban — mint például a francia forradalom —, amelyben a nép megtapasztalja saját szuverenitását. Ez a tapasztalat az új politikai rendszer nemzeti intézményeinek legitimációs bázisa.

A kelet-európai — így a magyar — fejlődés torzulásait Bibó arra vezeti vissza, hogy itt ez a folyamat nem ment végbe. A magyar fejlődés esetében Bibó két hosszú távon ható történelmi okot azonosít, amelyek miatt az ország letért a modern polgári állam és társadalom kialakulásának «normális» útjáról: a társadalmi fejlődés elakadását — azaz a feudális formák konzerválódását — és a nemzetivé válás ellentmondásait. De ezt a két tényezőt önmagában még nem tartja elégséges oknak arra, hogy a magyar fejlődés nem tudta elkerülni az 1944-es végkifejlethez vezető utat. Bibó felfogása szerint a történelmi cselekvők előtt elvben mindig nyitva állt a hosszú távú irányzatok korrekciójának lehetősége. A politika nemcsak a fejlődés hosszú távú irányát megszabó hatóerők kifejeződése; saját problémái vannak, s ezeket aktívan oldja meg: kérdéseket tesz fel, válaszokat dolgoz ki. S így lehetőség nyílik olyan tényezők felhalmozódására — egy értékes politikai kultúra kialakulására —, amelyek beleszövődve a fejlődést meghatározó okok szövetébe, biztosíthatják a fejlődés útjának korrekcióját.

Ahhoz tehát, hogy a társadalmi fejlődés megakadása és a nemzetivé válás zavarai zsákutcába szorítsák a magyar fejlődést, egy harmadik tényezőre is szükség volt: egy olyan politikai mechanizmusnak kellett kialakulnia, amely megakadályozta, hogy a politikában résztvevő csoportok viselkedése a valóságos problémák kihívására adott válasz legyen. Ennek következtében a politikai élet álprob-

lémák köré szerveződött, a politikai magatartások deformálódtak és a politikai kultúra elsorvadt.

Ezt a politikai mechanizmust Bibó szerint a kiegyezés teremtette meg. Létrejöttében szerepet játszott ugyan az első két tényező, de azoknak nem szükségszerű következménye. S a politika autonómiája azt is jelenti, hogy ha egyszer már kialakultak a « hamis » politikai mechanizmusok, akkor önálló, önmagukat állandóan újratermelő hatóerőként épülnek be a történelmi fejlődésbe, külön — s a magyarázathoz nélkülözhetetlen — okaivá válnak a későbbi fejleményeknek. Ezért játszanak a kiegyezés és a kiegyezés politikai következményei kiemelkedő szerepet Bibónál a magyar fejlődés kisiklásának elemzésében.

Bibó szerint Magyarország a XVIII. században tért le a modern társadalom- és nemzetfejlődés útjáról, és a korrekcióra elsőízben a reformkorban nyílt lehetőség. A reformkori demokraták úgy gondolták, hogy a polgári szabadságjogok kiharcolása egyben megteremti a soknemzetiségű ország nemzeti egységét is, mégpedig a történelmi Magyarország keretei között. Ez a remény az 1848-1949-es szabadságharc bukásával szertefoszlott.

A szabadságharc bukásából a magyar társadalom vezető rétegei hamis tanulságokat vontak le: túlbecsülték a Habsburg birodalom sérthetetlenségét és a történelmi területek megtartásának lehetőségeit. Ez a téves következtetés kompromisszumra bírta őket a függetlenség és a társadalmi demokrácia kérdésében. A másik oldalon viszont a dinasztia becsülte túl a magyarok elszántságát — s ezért szintén készen állt a kiegyezésre. Bibó szerint azonban az a szándék, amely két rossz következtetésre épült, nem hozhatott valódi kompromisszumot: olyan tények összeegyeztetése lett volna a feladat, amelyek természetüknél fogva összeegyeztethetetlenek. A Habsburgok modern centralizált államot akartak, a magyarok a 48-as státus elnyerését, de ez a két törekvés kölcsönösen kizárta egymást, és csakis egy olyan megegyezés jöhetett létre, amely — ha verbálisan mindkét fél fenntartja alapelveit — mindkettőnek hazudik: Ausztriának azt, hogy változatlan maradt régi birodalma, Magyarországnak pedig azt, hogy önálló ország.

A kiegyezés tehát ellentéte a valódi politikai kompromisszumnak: nem az alapelvek fenntartásával tett kölcsönös engedmények végösszege, hanem alapvetőnek tekintett pozíciók feladása verbális fenntartásuk mellett. Ezért mond ellent a kiegyezés után létrejövő parlamenti rendszer működési elve a parlamenti demokrácia lényegének: fennmaradásának az a feltétele, hogy a kiegyezést a mindenkori többség kötelező érvényűnek fogadja el. Ezen az alapon nevezi Bibó a kiegyezést « hamis » konstrukciónak, amely a « kompromisszumot » kötő feleket zsákutcába csalja. A kiegyezés feltétele ugyanis éppen az volt, hogy az alku után kialakult konstrukció megváltoztathatatlan, fejlesztethetetlen; vagy megtartani lehet, vagy felborítani. Ezért nem vezethetett semmiféle kibontakozásra a nemzeti függetlenség kérdésében a közjogi kérdés körül zajló politikai élet, hiszen ezen a területen csak egyetlen változási lehetőség lett volna: a dualizmus rendszerének felrugása. Egy olyan parlamentarizmus viszont, amelyben a többség megszerzésének feltételei eleve meg vannak szabva, formálissá teszi a parlamentáris demokráciát, « felfelé » a hazug konstrukcióban való politizálás szétzülleszteti a vezető réteg politikai kultúráját, « lefelé » pedig a választások manipulálása a tömegeket visszariasztja mindenfajta politikától.

Kedvezőtlen következményekre vezetett a kiegyezés a társadalomfejlődés területén is. A reformkor és 48 bizonyos fejleményei azt ígérték, hogy az 1514 után kasztyszerűen megmerevedett magyar társadalom elindul az európai mintájú polgárosodás útján: a köznemesség haladóbb része és a feudális eredetű polgárság modern polgári osztállyá olvad össze, s a nemesi és nem-nemesi származású értelmiség modern értelmiséggé formálódik. Bár ez a folyamat 48-ig sem volt zavartalan, a szabadságharc bukása után pedig a köznemesség magatartását a kiegyezés felé hajlította, hogy a jobbágyfelszabadítás miatt egzisztenciája megrendült, Bibó szerint a társadalomfejlődést 1867 billentette véglegesen vissza a kasztosodás folyamatába. A kiegyezés után nem a polgári elem integrálta a bomló nemességet, hanem a jobbára idegen eredetű polgárság igyekezett integrálódni a rangtartó, nemesi-

úri középosztályba, ebbe a mind az arisztokráciától, mind az alsóbb néprétegektől teljesen elszigetelt, zárt alakzatba.

Végezetül a kiegyezés tovább rontotta a nemzetiségekkel való megbékülés amúgy is gyenge esélyeit. Nemcsak azért, mert a magyar társadalom vezető rétegei a cseh kiegyezés megtorpedőzésával szembeállították magukkal azokat a nemzetiségeket is (szlovák, ruszin), amelyeknek nem a feltétlen elszakadás volt a programjuk. Elsősorban az rontotta meg a politizálás levegőjét a nemzetiségi kérdésben, hogy míg Ausztriával szemben a magyar különállás igazolására a demokratikus közösségalkítás teljes erkölcsi és ideológiai érvkészletét csatasorba állították, addig ezt az érvelést a nemzetiségekre nem tekintették érvényesnek, és a « politikai nemzet » fogalmával asszimilációs ideológiát hirdettek meg; s ráadásul egy olyan társadalomban, amely rendies jellegénél fogva az asszimilációra képtelen volt.

Bibó nem azért bírálja a kiegyezést és értékeli negatívan a dualizmust, mintha úgy látná, hogy az adott pillanatban más, kedvezőbb alternatívák is kínálkoztak volna. Ezt a kérdést tulajdonképpen fel sem veti. Kritikájának éle a politikai konstrukció ellen irányul, amelyben a cselekvők számára nem világos, hogy ki milyen engedményeket tett, és mit kapott ezek fejében. Bibó tisztában volt azzal, hogy 1867 után a viszonylagos gazdasági és kulturális prosperitás korszaka köszöntött Magyarországra. De a prosperitás keretével szolgáló politikai rendszerben nem indulhattak meg a magyar fejlődés akut problémáinak megoldásához vezető folyamatok. S Bibó történelemszemléletében ez a mérce a korszak értékeléséhez.

Nem véletlenül. Bibó úgy látta, hogy 1945 és 1948 között a történelem ugyanazt a kérdést tette fel Magyarországon, mint a reformkortól a kiegyezésig tartó korszakban: létrejönnek-e végre azok a politikai formák, amelyek lehetőséget teremtenek az ország történelmi pályájának korrekciójára. Azonnal szembe tűnik a formai párhuzam az 1867-hez vezető út és az 1945-ös esélvek elemzésében. Bibó 1945-ben attól tart, hogy a politikai arénában küzdő feleket kölcsönös félelmek és nem jól felfogott érdekeik

fogják tetteikben irányítani, megmutatja, hogy 1867-ben is ez történt, s azóta, egészen az 1944-es összeomlásig a « félelem » és nem az « értelem logikája » uralta a magyar politikát.

Bibó tehát nem leplezi, hogy azok a szempontok, amelyek a kiegyezés és a dualizmus értékelésében vezetnek, az 1945 utáni helyzetről kialakított álláspontját is meghatározzák. Ez azonban nem azt jelenti, hogy politikai mérlegeléseinek alátámasztásához keres történelmi analógiákat. Az 1945-ös alternatívák politikai elemzését és az 1867-es kompromisszum történelmi magyarázatát egy mindkét esetben következetesen érvényesített szemlélet helyezi el egy történelmi kontinuum két pontján. Ezt a szemléletet akkor rekonstruálhatjuk, ha feltesszük a kérdést: miért áll módjukban a politikai cselekvőknek korrigálni a hosszú távú kedvezőtlen történelmi trendeket abban az esetben, ha cselekvéseik során érdekeik vezetnek őket?

Láttuk, hogy Bibó szerint a kiegyezés a magyar társadalom egyik csoportjának sem állt érdekében. A nemzetnek nyilvánvalóan nem, hiszen rátaszította arra az útra, amely a történelmi Magyarország szétesésén át az 1944-es katasztrófáig vezetett. De nem állhatott érdekében az uralkodó rétegeknek sem, hiszen siettette a történelmi Magyarország széthullását. A magyar társadalom vezető rétegei a kiegyezés megkötésekor nem az « értelem », hanem a « félelem » logikája szerint cselekedtek — állítja Bibó —, cselekedeteiket nem valódi, hanem vélt érdekeik diktálják.

Mit jelent az « értelem » és a « félelem » logikájának megkülönböztetése? Bibó szerint kialakulhatnak olyan történelmi helyzetek, amelyekben a történelmi cselekvők érdekei háttérbe szorulnak a cselekvés motívumai között, « hamis » motiváció alakul ki, a valódi és a vélt érdek divergál. Ilyen történelmi helyzetként fogja fel 1867-et. A 48-as nemességet és értelmiséget részben szűken felfogott gazdasági érdekei, részben pedig a történelmi területek elvesztésétől való megrögzött félelmei hajtották a kiegyezés zsákutcájába. Ha távolabbra látnak, sem az ország, sem pedig a tradicionális « nemzetalkotó » osztály

nem zuhant volna olyan mélyre, mint az elkövetkező hetven évben. A kiegyezés nyomás létrejött konstrukcióról Bibó igen jellemző, elemzésre méltó leírást ad: « Ez alatt a csaknem száz év alatt a magyar nemzet olyan politikai és társadalmi konstrukciókban élt (...) ahol a tényeket nem az okok és okozatok egyszerű láncolatában, hanem azokon kívül álló feltevések és várakozások jegyében kellett értelmezni és magyarázni, ahol álbajokra kellett pazarolni jó erőket, s ráolvasással gyógyítani valóságos bajokat, ahol a valóságos tennivalók körén kívül, s azokra való tekintet nélkül lehetett és kellett cselekedni, s ahol hiányzott a cselekedetek helyességének objektív mértéke és helyette a félelmek és sérelmek egy bizonyos rendszere szerepelt erkölcsi értékmérőként ».²

Ez az idézet a politikai cselekvési leíró fogalmak két elkülönülő csoportját tartalmazza. Az egyik oldalon állnak a « valódi bajok », ezek ok-okozati magyarázata, a bajok orvoslására felvonuló « jó erők » és a cselekvések szilárd, objektív gyakorlati és erkölcsi mércéje. A másik csoportban sorakoznak az « álbajok », a « ráolvasás » mint gyógy mód, a vágyakból és aggodalmakból szőtt feltevések, mint a « bajok » magyarázatai, és a « félelmek és sérelmek rendszere » mint értékmérő. Egészséges politikai kultúrájú közösségben, ahol a cselekvők képesek az « értelem » — vagyis valódi érdekeik — logikáját követni, a cselekvés a valódi « bajokat » veszi célba, a helyzetet az okok és okozatok valós láncolatát feltáró magyarázatok világítják meg, a kihívásokra adekvát eszközökkel válaszolnak, és a cselekedeteket mindig szilárd mércével mérhetik. Megromlott politikai kultúrájú közösségben viszont a cselekedeteket a « félelmek » — azaz vélt érdekek — diktálják. Sem a cselekvést orientáló okmagyarázatok, sem az alkalmazott eszközök nem adekvátak, s nincs olyan normarendszer sem, amelyen mindez kimutatható lenne. Bibó tehát a politikai cselekvés két ideáltípusát alkotja meg, egy « értékpozitív » és egy « értéknegatív » típust. Az első típust érdekkövető politikai magatartásnak is nevezhetjük, míg a másodikat érdektévesztőnek. Az érdekkövető magatartás a legkedvezőtlenebb történelmi helyzetekben is lehetőséget nyújt a korrekcióra, az érdek-

tévesztő viszont viszonylag kedvezőbb helyzetekből is zsákutcába vezet. Ezért állítja Bibó, hogy a rendiség és az abszolutizmus korszaka egy alapvető szempontból kedvezőbb volt, mint a kiegyezési korszak: « ... semmi kétség nem volt abban, hogy mi az ország valóságos helyzete: a Habsburg-keretbe való beletartozás, a társadalom megmerevedett rendi szerkezete, összes viszonylataink szűk és vidéki jellege súlyos tehertételek voltak, de olyanok, melyek mindenki előtt tisztán állottak; nyílt, intézményes, bevallott módon meg voltak szervezve s lehetett őket annak nevezni, sőt maguk is annak nevezték magukat, amik. Röviden: nyílt, világos, kétségkívüli részei voltak az ország politikai, társadalmi és szellemi helyzetét meghatározó *valóságnak*. »³ Amíg a valóságos problémák állnak a politikai és kulturális élet középpontjában és a « valódi » érdekek vezérlik a cselekvéseket, mindig van esély a bajok orvoslására, bármekkorák is legyenek ezek.

Ennek az álláspontnak a háttérben egy értéktartalmú érdekkonfliktus áll. Miért bizonyos ugyanis az, hogy az érdekkövető magatartás minden esetben járható kiút talál a történelmi vagy politikai konfliktusokból? Miért ne volna lehetséges, hogy a következetes érdekkövető magatartás nem egy magasabb szinten létrejövő kompromisszumra, hanem a társadalom szétesésére, válságra vezet?

Bibó szerint egészséges történelmi fejlődés esetén szükségszerűen kialakulnak olyan politikai mechanizmusok, amelyek kizárják, hogy a társadalmon belüli érdekkonfliktusok általános destrukcióban végződjenek. A modern értelemben vett érdekkövető magatartást az tette lehetővé, hogy a társadalom rendi alapon tagolt csoportjai egyetlen közösséggé váltak, korlátozott feudális szabadságaikat egyetemessé tették, szűkkörű közösségeiket nemzeti közösséggé szélesítették. S a nemzeti keretek meghódítása nem járt azzal, hogy a különféle szabadságokat egy felsőbb instancia önkényesen korlátozza. A « meghódítás » itt annyit is jelent, hogy bármi, ami bizonyos érdekek kibontakozásának medret szab, legitimitását csakis « meghódított » voltából, azaz a népszuverenitásból vezetheti le. Az érdekérvényesítést szabályozó intéz-

ményrendszer ily módon az érdekek hordozói számára nem pusztán külső kényszert jelent, hanem olyan korlátozás, amelyet a népszuverenitás állandóan jelenlévő történelmi élménye legitimál. Az összeütköző érdekeket tehát nem valamilyen külső tényező akadályozza meg abban, hogy felbomlasszák a társadalmat; a kompromisszum nem kényszer következménye. A korlátok legitimitása a történelmi cselekvők élménye, a racionális érdekkövető magatartás belső tényezője. Azokban a társadalmakban, amelyekben a népszuverenitásra épülő nemzeti intézmények kiépülése zavartalan folyamat volt, az újra és újra megbomló, majd magasabb szinten helyreálló társadalmi harmóniát belső, a történelmi cselekvésbe beépült tényezők biztosítják. A történelmi cselekvők tehát akkor követik valóban érdekeiket, ha legitimnek tekintik az ellentétes érdekek érvényesülését is, nem megsemmisítésükre, hanem racionális kompromisszumra törekszenek. Amikor Bibó a 48-as nemesség radikalizmusának a szabadságharc bukása utáni lassú megszűnéséről ír, és ennek okai között a « szűk » érdekkövető magatartást — a nemesi birtok megtorpanásából levont politikai következtetéseket — is felemlíti, vagy pedig amikor a marxizmus osztályérdek alapú nemzetértelmezését vitatja, az előbbi értelemben használja az érdekek fogalmát. Ezekben az esetekben a követett érdekek különféle okokból nem tartalmazzák az « egész » szempontjait. De Bibó számon tart olyan eseteket is, amikor az « egész » szakad el legitimációs bázisától: egy levelében, az 1918 utáni csehszlovák politikáról szólva, a csehszlovák demokrácia legnagyobb hiányosságául azt rója fel, hogy az 1918-as békekötés során hajlandó volt elfogadni olyan területeket, amelyeken nem a cseh vagy szlovák etnikum volt többségben. Bibó szerint ez a döntés arról tanúskodik, hogy a demokratikus elvek valójában nem hatották át a csehszlovák államberendezkedést és a csehszlovák politikusok gondolkodását. Bibó fogalmi rendszerében mindkét eset az « értelem logikájából » a « félelem logikájába » való átcsúszást példázza.

Összefoglalva: a modern társadalom kialakulásával az emberiség belépett történelmének abba a korszakába, amelyben a cselekvők előtt megnyíltak a lehetőségek sor-

suk aktív alakítására. A korábban kiskörű szabadságok általánossá válnak; ez az általánosodás egy forradalmi aktus, amely megteremti a népszuverenitáson alapuló nemzeti keretű intézményeket. Az eltérő érdekű embereket cselekvési szabadságuk forradalmi megteremtésének élménye és szuverenitásuk állandó érvényesítésének lehetősége olyan közösségbe fogja össze, amelynek fenntartása maga is a cselekvők érdekében áll. Ez szavatolja, hogy a közösségen belüli különböző törekvések sohasem fordulhatnak a közösség mint egész ellen, másfelől viszont a közösségre mint egészre hivatkozva sem lehet erőszakot tenni kisebb csoportjainak törekvésein.

A történelmi fejlődés bizonyos esetekben eltérhet ettől a « természetes », « normális » úttól, mint ez Magyarországon is történt. Ilyenkor is lehetséges azonban a korrekció, a « normális » fejlődés feltételeinek hiánya esetén is találhatnak a történelmi cselekvők olyan eszközöket, amelyek mozgósításával pótolják a hiányzó feltételeket, és visszavezethetik a fejlődést a harmonizáló polgári és nemzeti szabadságjogok felé vezető úton. De ha ez nem történik meg, akkor összezavarodnak a politikai viselkedés elkülönülő kategóriái, és működésbe lép a « félelem logikája ».

Ez történt Magyarországon 1867-től fogva. A magyar társadalom vezető rétegeit « szűk » érdekeik — félelmeik — vezették a politikai cselekvésben, s nem következhetett be az eltorzult fejlődési pálya korrekciója. Ezért vezetett a magyar fejlődés útja az 1918-as, majd 1944-es tragédiákhoz.

Bibó számára mindezek alapján 1945-ben nem lehet kétséges, hogyan értékelje 1867-et: hiszen a kérdés most is ugyanaz: felülkerekedik-e végre az értelem logikája a magyar történelmen, végbemegy-e a fejlődési pálya helyesbítése?

Bibó mai olvasójában okkal merülhet fel a kérdés: jogos volt-e az « értelem logikájához » rendelni azokat a kétségtelenül vonzó perspektívákat, amelyeket a Bibó-írások célba vesznek? Nem azok látták-e világosabban a helyzetet, nem azok voltak-e realisták, akik 1945 és 1948

között « félelmeikre » hallgattak, akik 1957-ben kételkedtek benne, hogy az « értelem logikája » diktálta *Emlékirat* reményeit a « hatalmi logika » is igazolja? Ez a kérdés a végkifejlet felől tekintve jogosultnak látszik ugyan, mégis Bibó realizmusának félreértésén alapul. Bibó eszményeinek megválasztásában nem reálpolitikus volt, hanem történelmi realista: olyan ideálokat választott, amelyek megvalósítását a történelem minden kétséget kizáróan a nap feladatává tette. Ezután pedig makacs politikai realizmussal azt kereste, hogyan lehet Magyarországon az eszményekből valóság?

2

A hatvanas évek történelemszemléletét nem könnyű rekonstruálni. A nehézségeket elsősorban az okozza, hogy az idevágó szakmunkákat vezető szemlélet — a marxizmus külsődleges, deklarált fenntartása ellenére — nem rendszeres, különféle szemléleti elemek keverednek benne, s ráadásul nem is mindig érvényesül tudatosan. Az elemzésnek gyakran kell merítenie a puszta hallgatásból, vagy polémikus oldalvágásokból — értékhangsúlyok eltűnéséből, elhatárolódásokból, ellenérvekből —, ami természetesen magában rejti a túlinterpertálás veszélyét. Ezért ilyesmi csak olyan téma kapcsán lehetséges, amelyről viszonylag hosszú időn keresztül és rendszeresen fejtették ki a különböző álláspontokat. A kiegyezés és a dualizmus kora ezek közé a témák közé tartozik.

Hogy összegyűjthessük azokat a szempontokat, amelyek a hatvanas években a kiegyezésről kiadott munkák szerzőit vezették, vázlatosan bár, de fel kell idéznünk az álláspontok hátterét: az ötvenes évek történetírását.

Az ötvenes évek « hivatalos » történészei a « függetlenségi » történetiszemlélet és a tankönyvmarxizmus tételeinek összeötvözésére tettek görcsös kísérleteket. E nyilvánvalóan agitprop szándékú történetírás ideológiai irányítói a nemzeti ideológia integratív hatását akarták kiaknázni, amikor a néha a nevetségességig mereven alkalmazott marxista sémák és a « patrióta » történetírás kli-

séinek elegyítésére törekedtek. Ahogy Szücs Jenő jellemzi,⁴ az ötvenes évek történetírása úgy járt el, hogy feltett egy történelemfeletti nemzeti principiumot, és kijelölte a mindenkori elnyomott osztályokat, melyek — úgymond — a nemzeti ügyet is képviselték, míg az uralkodó osztályok osztályönzésük miatt erre eleve képtelenek voltak.

Az ilyenfajta történetírás nemcsak tudományosan, hanem ideológiailag is teljes kudarcot vallott: 1956-ban a nemzeti tudat a rezsimmel szembeni integráció eszközének bizonyult. Ez a tény határozta meg elsősorban a történettudomány szemléletmódjának megváltozását. 1956 után a hivatalos ideológia szabad utat adott a « dogmatikus szemlélet » kritikájának. Ebben több szempont is vezetett. Egyrészt demonstrálni kívánta a diszkontinuitást az 1956 előtti és utáni kormányzat között. Másrészt az ötvenes évek « függetlenségi » marxizmusának diszkreditálása egy füst alatt alkalmat adott az 56-os nacionalizmus megbélyegzésére, mégpedig úgy, hogy 56 ideológiai ódiuma a « dogmatikusokra » hárult. A « dogmatizmus » kritikájának motívumai között valószínűleg utolsó volt a sorban — ha egyáltalán szerepelt a listán — az a szempont, amely a társadalomtudósok számára oly vonzóvá tette az újonnan kijelölt ideológiai irányvonalat: a tudományúzó értelmiség úgy érezte, hogy ez az az út, amelyen járva kisebb engedmények árán megszabadulhat a tudományos tevékenység aprólékos ideológiai kontrolljától.

A történettudományban a « dogmatikus történetírással » folytatott polémia két egymástól független és egymásnak ellentmondó szálon bontakozott ki — már ezzel is előre vetítve a kialakulóban lévő új szemlélet heterogén voltát. Az ún. Molnár Erik-vitában a historizáltan nemzetközpontú történetírással egy szigorúan marxista alapozású, a nemzeti történelmet osztályharcok történeteként értelmező történet szemléletet állítottak szembe. Másfelől sokasodtak azok az érvek, amelyek a modern tudományosság és szakszerűség igényeit hangoztatták. Míg a Molnár-vita ideológiai célja kifejezetten az ötvenes évek történet szemléletével való leszámolás volt, és a marxista történet szemlélet eredeti intencióihoz való visszatérést hirdette

meg, addig a modern tudományosság nevében fellépők többé vagy kevésbé nyíltan arra törekedtek, hogy mindenfajta kötelező ideológiától megszabaduljanak. Mivel a marxizmus történettudományos hasznáról való érdemi vitára nem volt lehetőség, verbálisan fenntartották a marxista fogalmakat, de különféle interpretációs fogásokkal — «tendenciajellegük» hangoztatásával, érvényességüket befolyásoló speciális, helyi sajátosságok felsorolásával stb. — annyira kiszélesítették e fogalmak értelmezési tartományát, hogy valójában minden tartalmuktól megfosztották őket. Ezzel megnyílt az út azok előtt, akik más forrásokból származó fogalmi eszközöket próbáltak összeegyeztetni a kötelező ideológiával. Így alakult ki az a sajátosan eklektikus fogalmi rendszer, amelyben a kiegyezés körüli, 1958-tól újraéledő viták is zajlottak.

Az ötvenes évek történetírása a kiegyezést árulásnak tekintette: a kizsákmányoló osztályok önös érdekeiket követve eladták az országot a külföldi gyarmatosítóknak. A nemzeti függetlenség elvesztésével együtt elvesztek az önálló polgári fejlődés esélyei is. Magyarország gyarmati függésbe került, s ennek terheti csak a felszabadulással rázta le. Ez volt röviden az az álláspont, amellyel a hatvanas évek történészei szembefordultak.

A hatvanas éveknek a kiegyezés körüli vitáiról Hanák Péter 1973-ban lényegretörő, tömör áttekintést adott.⁵ Az alábbiakban e vitának csupán egyetlen vonatkozásával foglalkozom: a korszak értékelésében ható *szemléleti* tényezők alakulásával, változásával.

Első lépésként ideológiai legitimitást kellett szerezni a kiegyezés új értékeléséhez. A vita kezdetén központi szerepet játszott az az érv, hogy a kiegyezés után Ausztria és Magyarország között kialakult kapcsolatok nem felelnek meg a gyarmati függés marxi fogalmának — tehát az értékelés az ideológiai paradigmán belül maradt.

Az érvelés második szakasza több logikai lépésre bontható. Először a kiegyezést árulásnak tekintő nézetekkel szemben sorakoztattak fel érveket, amelyek a kompromisszum történelmi szükségszerűségét voltak hivatva bizonyítani. Ezután a kiegyezést és a XX. századi magyar

történelem tragikus fordulatait közvetlen összefüggésbe állító tételek kerültek revízió alá, majd pedig fokozatosan kialakult egy olyan érvrendszer, amely mind a kiegyezést, mind pedig a rákövetkező korszakok sorsfordulóit egy általános fejlődési trendből vezette le és magyarázta.

Először a korábbi ideálkép, a Habsburg birodalom forradalmi megdöntése tűnik el az elemzések horizontjáról, és kerül az utópiák birodalmába. Az Ausztriától való függést eleinte még senki sem vitatta, de a « gyarmati » jelző — mint láttuk, erősen ideológikus érveléssel alátámasztva — elsüllyedt a lomtárban. A lassan formálódó új gondolatmenetben ez a « függés » és a 67-es kompromisszum egyre inkább objektív — szükségszerű, elkerülhetetlenül érvényesülő — történeti tényezők működésének eredménye, nem pedig szubjektív motívumok, « áru-lás » következménye. Egyre inkább a « külső » okokkal indokolják, hogy a kiegyezés elkerülhetetlen volt: Ausztria és a birodalom egyéb részeinek osztályviszonyaival, a pártpolitikai csatározásokkal az osztrák parlamentben, és mindenekelőtt a nagyhatalmi politika fejleményeivel. A hatvanas évek történetírása végső soron arra a következtetésre jut, hogy a nagyhatalmi érdekek eleve eldöntötték a magyar függetlenség sorsát: az adott politikai helyzetben az európai hatalmaknak létérdekük volt a Habsburg birodalom fennmaradása, tehát a független magyar állam létrejöttét a nagyhatalmi konstelláció eleve lehetetlenné tette.

A kiegyezés azonban belső okok miatt is elkerülhetetlen volt. A hatvanas évek történetírói meggyőzően és plasztikusan sorakoztatták fel azokat a tényezőket, amelyek a konkrét történelmi helyzetben a magyar uralkodó réteget a kiegyezésre ösztönözték. Rámutattak arra is, hogy hiába lett volna logikailag lehetséges a kiegyezés általános kereteinek « más » tartalmakkal való megtöltése, a politikai hatalmon osztozó társadalmi rétegektől ennyi és csak ennyi tellett. Ezért a kiegyezéssel — érvelnek a hatvanas évek történetírói — nem a nemzeti függetlenség kérdésében tett engedmények miatt kell bírálni, hanem a kiegyezés « osztálytartalma » alapján.

Ez az érrendszer alapján véve kerek: kétségbevonhatatlan tényeket vonultat fel azokkal szemben, akik a kiegyezés romantikus alternatíváit keresték, s ezek a tények azt bizonyítják, hogy a kiegyezésnek 1867-ben valóban nem volt alternatívája. Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük ezt az érvelést, azt találjuk, hogy a fentieknél többet sejtet. Ha feltesszük a kérdést, hogy *mikortól* is szűnt meg az alternatív fejlődés lehetősége a magyar történelemben, az előbbi gondolatmenetből nem kapunk explicit választ. De ha tovább gondoljuk az olvasottakat, elsősorban azoknak a problémáknak a mentén, amelyeket az « osztálytartalom », ill. « osztályérdek » kategóriáinak használata vet fel, arra a következtetésre juthatunk, hogy a hatvanas évek történészeinek van válaszuk az előbbi kérdésre is.

Az osztályérdekekkel való érvelés az első problémát a kiegyezés és a Monarchia felbomlása, az 1867 és 1918 közötti viszony megítélésében okozza. Ha ugyanis a kiegyezés egyfelől a magyar uralkodó osztályok érdekeit szolgálta, másfelől viszont első láncszeme volt annak az okozati sornak, amely végezetül az 1918-as felbomláshoz vezetett, akkor valamelyik állítás nyilvánvalóan nem tartható fenn, hiszen a történelmi Magyarország szétesése nem lehetett az uralkodó osztályok érdeke, sőt részben ettől való félelmeik hajtották őket a kiegyezés megkötésére.

Az ellentmondás kiküszöbölésére alkalmas érvek közül fokozatosan azok kerültek előtérbe, melyek a kiegyezés és az 1918-as végkifejlet közötti okozati összefüggések gyengítésére irányulnak. Lassanként kibontakozott az a felfogás, amely szerint mind 1867, mind 1918 ugyanannak az objektív történelmi folyamatnak egymástól többé-kevésbé független következménye.

A második probléma, amely az osztályérdek kategóriájának magyarázó tényezőként való bevezetéséből adódik, 1848 és 1867 viszonya körül rajzolódott ki. El kellett kerülni ugyanis az abból fakadó ellentmondást, hogy a forradalom és a kiegyezés politikai ágense ugyanaz az osztály volt, jóllehet annak « osztályérdeke » nyilván nem változott.

Ez az ellentmondás az 1848 és 1867 közötti folytonosság, illetve törés tárgyalásában oldódik fel. A forradalom és a kiegyezés folytonosságát egy mélyről ható, objektív, belső tényező hordozza: azoknak a nemesi rétegeknek az érdekei, amelyek már 1848-ban is fékeztek a forradalmi folyamatot, szembeszegültek a radikális polgári átalakulással, és igyekeztek feudális kiváltságaik minél nagyobb részét átmenteni. Ezek az érdekek a fejlődést tartósan meghatározó tényezők.

Am 1848 és 1867 között törés is van: a forradalom idején bizonyos feltételek egybeesése lehetővé tette, hogy a népi tömegek a nemességet sok kérdésben érdekeinél radikálisabb megoldásra szorítsák, s ezek a feltételek 1867-ben már nem állnak fenn. Más szóval: a nemesség mindkét alkalommal csak egy bizonyos határig kívánt elmenni a feudális rendszer felszámolásában, de a forradalom idején engedményeket kellett tennie a nemzeti függetlenségi harc tömegeit adó parasztságnak. A nemzeti jogok kérdésében pedig a háborús helyzet ugyancsak nagyobb engedékenységre kényszerítette a magyar vezető rétegeket, mint az 1867-es körülmények.

Ami tehát a magyar történelmi fejlődést hosszú távon meghatározó, tartós elemeket illeti — ez esetben a politikai hatalmat gyakorló nemesi osztály objektív érdekeiről van szó —, ezek mind 1848-ban, mind 1867-ben ugyanazt a végkifejletet implikálták. Egy esetleges 48-as « jobb » megoldás lehetőségét — illúzióját — csak történelmi véletlenek csillantották fel — időlegesen.

Figyelemre méltó ebben a gondolatmenetben a 48-49-es forradalom helyi értékének megváltozása a korábbihoz képest: egyre kevésbé korszakforduló, a fejlődés további menetét alapvetően meghatározó esemény, egyre inkább csak fontos epizódja egy hosszú távon kibontakozó történelmi vonulatnak, a polgári átalakulásnak, amelynek végző formáját azonban lényegileg nem sokban befolyásolta.

Az 1867-es kompromisszummal végleges alakot öltő rendszernek tehát nem volt alternatívája — de nem azért, mert 1849-ben, 1861-ben vagy 1867-ben különféle történelmi okok véletlen egybeesése minden más lehetőséget

kizárt. A hatvanas évek történetírásának érveléséből az olvasható ki, hogy ez az alternatívanélküliség — vagyis az, hogy a magyar kapitalizmus feudális terheket hordozó torzformában jöhetett csak létre — a magyar történelemnek évszázadok óta elrendelt végzete, századokra visszamenő általános gazdasági és társadalmi elmaradottság következménye. Ez az elmaradottság az, amelyből 1867 és végső soron 1918 (vagy akár 1944) is magyarázható, ez az az általános és objektív ok, amelyre a történelmi zsákutcák visszavezethetők.

A történetiszemlélet alakulásának vizsgálata szempontjából érdemes megfigyelni, hogy milyen alakváltozásokon megy át az elmaradottság fogalma az ötvenes évekhez képest. Magyarországot már az ötvenes évek történetírása is Ausztránál (és a nyugatnál) fejletlenebb területként tartotta számon. A kiegyezés és « következménye », a gyaratmi függés úgymond ezt az elmaradottságot konzerválta — egészen az első ötéves tervig. A hatvanas évek történetírásában az elmaradottság fogalma lassan új értelmezést kap. Ezekben a munkákban már nem mennyiségi lemaradásról van szó, hanem minőségi, strukturális elmaradottságról. A 48-as forradalom bukásával nem a nyugat-európaihoz hasonló fejlődés lehetősége foszlik szét — ez eleve nem állt fenn —, hanem legfeljebb egy « jobb » kelet-európai változat esélye. A kvalitatív Kelet-Európa-fogalom, miközben általános fogalmi keretet ad a kelet-európai történelem és politika csomópontjainak hosszú távú történelmi trendekre építő, « objektív » magyarázatához, egyszersmind azt sugallja, hogy félrevezető a nyugat-európai fejlődéssel való minden összehasonlítás — mármint az olyan, amely nemcsak az eltéréseket, hanem a perspektívákat is számba veszi. A Kelet-Európa fogalom a következő lépésben Közép-Kelet-Európa fogalmává « finomodik », jelezvén, hogy a tárgyalt terület, bár történelmi fejlődése során nem a nyugati utat járja, mégsem oly mértékben elmaradott, mint Oroszország vagy a Balkán.

A hatvanas években született történelmi munkákat forgatva az olvasónak az a benyomása támadhat, hogy a magyarországi polgári demokratikus átalakulás korlátait

taglaló gondolatmenetekben a századforduló polgári radikálisainak és Szabó Ervinnek az érvei éledtek újjá — a velük a harmincas években rokonszenvező Révai korai írásainak közvetítésével. A nemesség hordozta polgári átalakulás ellentmondásaival és korlátaival foglalkozó írások valamint azok a társadalomtörténeti tanulmányok, amelyek a magyarországi középosztály és ipari munkásság kialakulását és fejlődését elemezve mutatnak rá a polgári demokrácia társadalmi bázisának hiányára, valóban mintha a századfordulós érvelést elevenítenék fel. Míg azonban a polgári radikálisok a társadalmi demokrácia aktuális esélyeit kutatva vizsgálták a történelmi kérdéseket, addig a hatvanas években keletkezett művek mintha eleve leírnák bármiféle demokratikus politikai rendszer kialakulásának lehetőségét, s ezt a társadalmi struktúra elmaradott jellegével, a demokratikus törekvések társadalmi hordozóinak hiányával indokolják. Szemléletes illusztrációja ennek, hogy a hatvanas évek történetírói, akik oly gyakran hivatkoznak « speciális körülményekre », « kelet-európai sajátosságokra », nagyon kevésbé érdeklődnek azok iránt a tényezők iránt, amelyek egy nem « klasszikus » típusú fejlődésnél esetleg helyettesíthetik a politikai demokrácia kialakulásának bizonyos hiányzó feltételeit. Ezért állnak tanácstalanul az előtt a kérdés előtt, hogy egy ilyen fejletlen országban hogyan lehetett a 48 előtti reformnemzedék legbefolyásosabb képviselőinek nagyhatású politikai programja, hogyan jöhetett létre nálunk egy európai színvonalú liberalizmus — magyarázatként legfeljebb a nyugati eszmék hatására hivatkoznak.⁶

Abból a gondolatmenetből, amely a dualizmus kori fejlődés valamennyi lényeges fordulópontját és az esetleges alternatívákat a nagy gazdaság- és társadalomtörténeti trendekre vezeti vissza, kibontható a hatvanas évek történetiszemléletének egyik legfontosabb, a dualista korszak értékelését alapvetően meghatározó alkotórésze. *A hatvanas évek történészeinek gondolkodásmódjából hiányzik a politikai elem.* A korszak történetírói természetesen foglalkoztak a hagyományos értelemben vett politikatörténettel, s jónéhány színvonalas elemzés született a XIX. század második felének kül- és belpolitikai viszonyairól.

De mint 1867 és 1918 viszonyának is befolyásoló tényező, egyre inkább háttérbe szorul. A nagy, több « politikai » korszakon átvivő gazdaság- és társadalomtörténeti trendek kizárólagos meghatározó szerepet kapnak a történelmi magyarázatban. A politikai cselekvés nem nyithat alternatívákat, nincs autonóm mozgása, a « nagy trendnek » árnyékjátéka csupán. Ez az álláspont *redukcionista szemléletről* tanúskodik, persze kifinomultabb és körültekintőbb redukcionizmusról, mint a vulgáris marxizmusé, amely a « felépítmény » valamennyi jelenségét az « alapra » vezette vissza. Nehéz feladat lenne a redukcionista eljárás összes forrásának és motívumának felkutatása. Egy tényezőt mégis érdemes kiemelni. Könnyen belátható, hogy a Közép-Kelet-Európa fogalom mögött, amely a hatvanas évek történetírásának konceptuális keretét adta, egy korlátozott fejlődés-koncepció rejlik. Ez a fogalom arra utal, hogy a vizsgált területen megindulhat ugyan a « modernizálódás » folyamata, de ennek lényeges jegyeit a gazdasági és technikai fejlődésben és nem a politikai rendszerek változásában kell keresni. A külső kihívásra meginduló, és külső tényezőket hasznosító gazdasági modernizálódást, ha egyáltalán, csak lassan követi a társadalmi struktúra modernizálódása.

Aki a dinamikus, fejlődő tényezőket akarja feltárni a modern magyar történelemben, annak nem a hosszú stagnálásra vagy csak lassú változásra ítélt társadalmi vagy politikai szférákra kell figyelnie, hanem elsősorban a gazdaság fejlődésére. Ahhoz viszont, hogy az e téren érzékelhető haladást elegendő alapnak tekintse a változások feltételeit biztosító korszak pozitív értékeléséhez, olyan történetiszemlélettel kell tárgyához fordulnia, amely eleve korlátozott fejlődési lehetőségekkel számol, és *elválasztja egymástól a gazdasági és társadalmi fejlődést*. A hatvanas években a dualista korszak értékelésével kapcsolatban ennek a tendenciának a végérvényes felülkerekedését a gazdaságtörténeti szemlélet áttörése jelentette.

A XIX. századi magyar történelem gazdaságtörténeti szempontú periodizációja már kifejezetten azokra a « hosszú távú trendekre » épül, amelyeket a korábban tárgyalt

történeti munkák is kimondva-kimondatlanul interpretációs eszközként használtak. Eszerint a XIX. századi magyar történelem két korszakra bomlik: a modern gazdasági növekedésre való felkészülés korszakára, amely 1820/1830-tól 1857/1867-ig tart, majd a modern ipari növekedés megindulásának korszakára, amely 1857/1867-től 1913-ig terjed. Azok a gazdasági folyamatok, amelyek a modern ipari növekedés kezdetét jelzik, már a XIX. század elején mozgásba jönnek, és 1867-ig megteremtődnek a tartós, rendszeres növekedés külső feltételei is. Ezeknek az előfeltételeknek a létrejöttében 1848/49 és 1867 csupán állomások: a nemzeti programmal rendelkező, modernizáló szándékú politikai vezetés már a reformkortól ugyanazokat a politikai kereteket igyekezett megteremteni; a gazdasági modernizálódás, az ipari forradalom politikai kereteit. Ez a folyamat 1867-tel zárult le, felszámolják a feudális intézményeket, létrejön az önálló magyar kormányzat, a nemzeti intézmények hálózata stb. A kiegyezés azonban nemcsak a modern gazdasági növekedés előtt tornyosuló feudális akadályok végérvényes leomlását jelenti, az Ausztriával és a birodalom többi tartományával kialakuló új viszony egyenesen kedvező feltételeket teremt a gyors kapitalista fejlődés számára.

A gazdaságtörténeti szemlélet áttörése a magyarországi kapitalizmus vizsgálatában módszertani újítások meghirdetésével járt. A hatvanas évek gazdaságtörténészei a modern növekedéselméletek kvantitatív módszereinek segítségével próbálták elemezni a dualizmuskori gazdaság fejlődését, és bizonyos fogalmi elemeket — elsősorban a periodizációt és az ipari fejlődés stádiumait leíró fogalmakat is átvettek ezektől az elméletektől. Az új kutatási módszer igényének bejelentése ideológiai jelentőséggel bírt, s ez nem is kerülte el a konzervatív ellenlábások figyelmét.⁷ Az új történetírás a kvantitatív eljárások ideológiamentességét hangsúlyozottan szembeállította az ötvenes évek historizált történetfelfogásával; ezzel is hangsúlyozta, hogy bár a magyar történelem számos kérdésének átértékelésére vállalkozott, nem új ideológiai szempontokat hozott a régiék helyébe, hanem a tudományosság követelményeit állítja szembe a napi politikai-ideológiai

elvárások által vezérelt történetírással. Mégis, élünk a gyanúperrel, hogy a deideologizálás programja mögött ki-
mondatlan ideológiai meggondolások lappangtak. Gya-
nakvásunk két dolgon alapul. Egyrészt azon a módon,
ahogy a magyar történetírás a kvantitatív eljárást alkal-
mazni kezdte, másrészt azon a módon, ahogy a történés-
zek a kvantitatív módszert értelmezték.

A modern történetírásban a kvantitatív kutatásokra
épülő fogalomrendszer széleskörű és intenzív alapkutató-
sok eredménye. A hatvanas évek magyar történetírása
azonban úgy kísérelte meg ezt a fogalomrendszert a ma-
gyar történelemre alkalmazni, hogy az azonnal szintetizáló
igénnyel fellépő munkák nem támaszkodtak — hogyan
is támaszkodhattak volna — ilyen kutatásokra. Ez az oka,
hogy a szakirodalom komoly kételyeket fogalmazott meg
e művekkel szemben.⁸ Kvantifikált fogalomrendszer kvan-
titatív kutatások nélkül: a kvalitatív elemeket így csak
látszólag küszöbölték ki. Tehát az ideológiamentességet
is csak látszatra sikerült elérni.

A szóbanforgó írások módszertani gondolkodása is ha-
sonló belátásra indít. Ezekben a művekben a kvalitatív
és kvantitatív tényezők az absztrakció fokozataiként je-
lennek meg. A kvantifikáló eljárás ezek szerint egyszerű
empirikus generalizáció: ha a mennyiségi mutatókkal leírt
modellt kiegészítjük az elvonatkoztatás során a vizsgá-
latból kizárt kvalitatív tényezőkkel, akkor teljes társada-
lomleírást kapunk. Ez a felfogás feltételezi, hogy a kvali-
tatív tényezők teljes mértékben elkülöníthetők egymástól.
Ezért nem vizsgálja, hogy a tisztán kvantitatív növekedési
folyamatok társadalmi-történeti összefüggéseikbe ágyazva
milyen kvalitatív vonatkozásokat rejtenek. Itt módszer-
tani kérdésekben fedezhetjük fel azt a szemléletet, amely
szerint a gazdasági és társadalmi fejlődés egymástól elvá-
lasztható, és elkülönítve elemezhető.

A gazdaságtörténeti szemlélet felülkerekedése a kiegye-
zés és a dualizmus értékelésében nem egyszerűen a már
korábban megindult átértékelés tendenciáinak folytatását,
megerősítését jelentette. Az értékhangsúlyok további vál-
tozása következett be. Az eddigi vizsgálatok elsősorban

rehabilitálták a kiegyezés aktusát és a dualista rendszert azokkal a vádakkal szemben, amelyek a függetlenségi történetírásban és ennek ötvenes évekbeli változatában elhangzottak: érveik szerint a kiegyezés nem árulás volt, hanem szükségszerű, elkerülhetetlen kompromisszum, amelynek nem volt történelmi alternatívája, s a nyomában kialakult társadalmi-politikai rendszer, ha nem biztosított is minden téren ideális feltételeket a magyarországi polgári fejlődés számára, nem jelentett gyarmati függőséget, sőt voltak előnyös oldalai.

A gazdaságtörténeti érvelés, az előbbi gondolatmenetet folytatva, a közjogi szemlélettel való szakítás nevében szétválasztotta a kiegyezés kérdéskörét és a kapitalista fejlődés problémáit. Erre volt jó pl. a növekedéseméleti kategóriák vagy az új periodizáció bevezetése. Amikor azonban a kiegyezéssel előállott új helyzetet is bevonták a vizsgálódások körébe, a kiegyezést egyértelműen előnyös politikai fejleményként értékelték. Ezen az állásponton kizárólag a gazdasági növekedés mutatói szabják a mércét. Az elvégzett számítások szerint Magyarország gazdasági növekedése a dualizmus éveiben gyorsabb volt a fejlett kapitalista országokénál, és meghaladta az osztrák gazdasági növekedési ütemét is. A gyors növekedés a kiegyezés nyomán megnyíló lehetőségek kiaknázásából eredt. Ezeket a kedvező lehetőségeket egyrészt a kapitalista gazdasági növekedéshez szükséges — már említett — intézményi előfeltételek létrejötte teremtette meg, másrészt, gazdasági téren, a Monarchia nagy kiterjedésű integrált piacának kialakulása, ami utat nyitott a termelési tényezők szabad áramlása, elsősorban a magyar gazdaság számára oly fontos tőkeimport előtt. Harmadrészt — s itt már egyenesen az újonnan kialakuló politikai feltételek kedvező voltáról van szó — a dualizmus államának, a függetlenség és a szuverénitás korlátai dacára rendelkezésére állottak mindazok a gazdaságpolitikai eszközök, amelyekkel az állam a gazdasági fejlődést ösztönözheti, s élt is velük. Kétségtelen — szögezik le a Monarchia gazdaságtörténetének kutatói —, hogy a gyors növekedés ellenére a magyar gazdaság strukturális elmaradottsága — elsősor-

ban mezőgazdasági jellege — a korszak végéig konzerválódott. Ez azonban nem a Monarchiában megindult folyamatok következménye, hanem a középkorig visszanyuló hosszú távú trendeké, amelyek hatását az 1867 után neki-lendülő gazdasági fejlődés sem tudta kiküszöbölni.

Az eddigiekből összeáll a hatvanas évek történészeinek standard felfogása, a kiegyezésről és a dualizmusról, amely a nagy szintézisekben is érvényesül, és jelentős mértékben meghatározza a történelmi közgondolkodást. Eszerint a kiegyezés szükségszerű aktus volt, a külső körülmények — a belső feltételek romlásától kísérvé — kizárták a nemzeti függetlenség kérdésének radikálisabb megoldását. Viszont a nemzeti függetlenség ügyében kötött kompromisszum ellenében a kiegyezés megnyitotta Magyarország előtt a polgári fejlődés lehetőségeit. Kifejezetten kedvező feltételeket teremtett a kapitalista gazdaság fejlődése számára, és előmozdította egy olyan politikai rendszer kialakulását, amely az elmaradott magyar társadalmi struktúra korlátai között az elképzelhető legliberálisabb alapelvek szerint működött, s ráadásul lehetővé tette a kulturális és tudományos élet kibontakozását is. A kiegyezés tehát több előnnyel, mint hátránnyal járt. Annál is inkább, mivel azok a negatív következmények, amelyeket az 1867-es kompromisszum folyamánként szoktak számontartani, nem a kiegyezésre vezethetők vissza. Nem a kiegyezés az oka a történelmi Magyarország 1918-as szétesésének, és azért sem kárhoztatható a kiegyezés, hogy a magyar gazdaság és társadalom strukturális elmaradottsága konzerválódott. Mindez hosszú távon kibontakozó és ható fejlődési tendenciák következménye.

A kiegyezés értékelése tehát az ötvenes évektől a hatvanas évekre az ellentétébe fordult, az újabb történetírás a magyar fejlődés számára alapjában kedvező esélyeket teremtő politikai konstrukcióként értékeli. Még hozzá azon az alapon, hogy megnyitotta a gazdasági növekedés lehetőségeit.

A kapitalista gazdaság létrejötte természetesen fontos tényezője valamennyi ország történelmi fejlődésének. Az ideológia-kritikai vizsgálódás számára azonban lényeges

kérdés: miért éppen a gazdasági növekedés szempontjai érvényesülnek a történelmi mérlegkészítésben, hiszen — mint ezt Bibó esetében is látjuk — az értékelés másfajta mértékrendszerén is alapulhatna, a magyar fejlődés szempontjából sorsdöntő tényezőkön.

Azt hiszem, az értékelési szempont megválasztása egyenesen következik a hatvanas évek történetírásának szemléletéből. Az ötvenes évek ideológikus történettudományával szembeállított «objektivitási» norma itt azt jelenti, hogy a fejlődés lehetőségeit adott határok között kell vizsgálni. Ezeket a határokat egyrészt a nemzeti függetlenség elérhetetlen volta, másrészt Magyarország közép-kelet-európai státusa — kvalitatív elmaradottsága — rajzolja ki. Ez utóbbi, mint láttuk, annyit jelent, hogy Magyarországon eleve korlátozottak a polgári fejlődés lehetőségei, az önerőből való dinamikus és demokratikus irányú fejlődésnek nincs megfelelő gazdasági és társadalmi bázisa. Ha azonban szétválasztjuk a fejlődés gazdasági és társadalmi mutatóit, akkor a gazdasági növekedés az adott körülmények között is dinamikus tényezőnek bizonyulhat — igaz, megindulásához idegen erőforrásokra és tudatos állami gazdaságpolitikára van szükség. Az adott korlátok között ez az a maximum, amit a magyar fejlődés elérhet. A történelmi cselekvők akkor élnek az előttük feltáruló lehetőségekkel, ha nem utópiákat kergetnek, hanem mindent megtesznek a reális esélyek valóraváltásáért. S ez egyben a történelmi cselekvés megítélésének mércéje is. A kiegyezés ilyen, a realitásokkal számoló történelmi döntés volt, tehát magától értetődik, hogy pozitívan kell értékelni.

A dinamikus gazdasági növekedés és a társadalmi-politikai stagnálás elkülönítéséből fontos következtetések adódnak. A hatvanas évek történetírói egészen nyíltan sehol sem vonják le ezeket a következményeket, de céloznak rájuk, vagy a premisszáik megfogalmazásával sugallják őket. Mint láttuk, az említett történelmi munkák szerint a társadalmi struktúra feudális jellege folytán Magyarországon sohasem sorakozhattak fel elégséges társadalmi

erők a demokratikus alternatívák mögött. A radikális demokratikus törekvéseket képviselő csoportok — kulturális teljesítményeik és morális kiválóságuk ellenére — politikailag jelentéktelenek maradtak, nem tudták befolyásolni a lényeges történelmi események alakulását. Ha pedig bizonyos történelmi fordulópontokon a politikai hatalom közelébe jutottak — így 1849-ben vagy 1918-19-ben — akkor a radikális veszélyre sokszorozott energiával válaszoló konzervatív reakció súlyosan visszavetette a gazdasági és társadalmi fejlődést. Magyarországon ugyanis a strukturális elmaradottság következtében csak a konzervatív erők kezében voltak kijátszható hatalmi kártyák, ebben az országban hosszú távra csakis konzervatív politikai rendszerek rendezkedhettek be. Mindebből az következik, hogy ha Magyarországon csak a gazdasági növekedésnek vannak bizonyos esélyei, viszont a társadalmi harcokban semmiféle demokratikus tendencia nem kerekedhet felül, akkor a társadalmilag-politikailag viharos időszakok a « realista », « objektív » esélyek felől nézve kedvezőtlen jelenségek a magyar történelemben: megzavarják, sőt esetleg — a fennállónál is konzervatívabb politikai rendszerek kiprovokálásával — vissza is vethetik a hosszú távon kibontakozó, s ezért zavartalan, csendes « békeidőket » igénylő gazdasági, technikai és kulturális evolúciót. Az állami gazdaságpolitikának nagy szerepe van a tartós kapitalista gazdasági növekedés megindításában, ezt a tevékenységét a stabilitás körülményei között fejtheti ki a leghatékonyabban, s ekkor van a legnagyobb esély arra, hogy politikai arculatából is a legkevésbé konzervatív vonásokat mutassa. Példa erre a dualista korszak vezető nemesi politikusainak például az oktatásügy vagy a vallásügy területén érvényesülő liberális politizálása. A destabilizáló hatású politizálás esélytelen és nem kívánatos a magyar történelemben. Ebben a történetiszemléletben tehát a redukcionista felfogáshoz a konszolidáció ellen ható politikai folyamatok negatív, a konszolidációs korszakok pozitív értékelése társul.

A demokratikus fejlődés lehetőségeinek kizárásából, a konfliktusteremtő, stabilitást megbontó politikai mozgalmak

mak elutasításából logikailag még egy lényeges szemléleti elem következik: a *felvilágosult paternalizmus*. Ha ugyan is a demokratikus társadalmi erők gyengék, és az optimális fejlődés — a lassú gazdasági, technikai és kulturális evolúció — számára a konszolidált rezsimek biztosítják a legkedvezőbb feltételeket, akkor előnyösebb, ha a központi kormányzat racionálisan korlátozza a demokratikus tartalmakkal amúgy sem kecsegtető, bár formálisan autonóm intézmények működését.

Hosszú távú fejlődési trendekre építő determinizmus, a történelem sajátos « politikátlanítása », a gazdasági növekedés és a társadalmi fejlődés szétválasztása, felvilágosult paternalizmus — íme a hatvanas évek történetírásának szemléleti háttere: nyíltan is megjelenő ideológiai elemek, illetve ezek hallgatólagos következményei. Ezt a történelemszemléletet a leginkább talán *felvilágosult konzervativizmusnak* lehetne nevezni.

E vázlatos rekonstrukció lehetőségeit meghaladja annak a csábító kérdésnek az elemzése, hogy vajon mennyire tükrözi ez a szemlélet képviselőinek viszonyát koruk — korunk — kérdéseihöz, hogy a tudományúzó értelmiség és az 1956 utáni társadalmi-politikai rendszer viszonya hogyan hatott ennek a szemléletnek a kialakulására. Mindenesetre, ha a « felvilágosult konzervativizmust » a mai korkérdésekre vonatkoztatjuk, markáns álláspontot kapunk.

A hatvanas évek történetírását nem azért illetheti kritika, mert egy más korban másként látta a magyar történelem egyik fontos korszakát, mint elődei. Csakhogy e történetírás « öntudata » nem így ad számot az eltérésekről. Saját fejlődését az ötvenes évektől a hatvanas évek végéig mint a historizálástól a tudományosságig vezető utat írja le. Vitathatatlan, hogy az újabb magyar történetírás sok fontos tudományos eredményt hozott, többek között a dualizmus korára vonatkozóan is. Sokszor azonban a vizsgálódásait vezető szemléletet is tudományos igazságként, a tudomány tekintélyével megerősítve szötte bele mondandójába. S ezzel nemcsak a más lehetséges

történelemszemléletekkel való vitát akadályozza, nemcsak saját tudományos eredményeire vet rossz fényt, hanem egyúttal olyan ideológiai funkciót vállal magára, amelytől önmagáról alkotott képe szerint rég megszabadult.

JEGYZETEK

1) A hatvanas évek történetírásának jellemzéséhez a kiegyezésről és a dualizmusról szóló, 1958 és 1973 között megjelent munkákat vettem figyelembe. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy ebben az időszakban a tárgyalt kérdésekről megjelentek olyan írások is, amelyekre az itt rekonstruált szemléletmód nem jellemző. Ebben a tanulmányban a « hatvanas évek történetírása » *ideáltípus*, a jellemzett történelemszemlélet *logikai rekonstrukció* eredménye. Nem a hatvanas évek történészeinek *átlagos* felfogását írtam le, hanem a hatvanas évek domináló, a történettudományi közmegegyezést erősen meghatározó, *tipikus* felfogását. Azok a művek sem okvetlenül tartalmazzák e szemlélet valamennyi elemét, amelyekben egy-egy jellemzője előfordul. Ám a sorravett elemek logikai összefüggésben állnak egymással, még ha nem is szerepelnek együtt egy-egy történettudományi szakmunkában. S ez — véleményem szerint — megengedhetővé teszi, hogy egységükben tárgyaljam őket.

2) Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. Harmadik út.* London, 1960. 213. old. (A tanulmány újabban megtalálható az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem Bibó gyűjteményes kiadásának 1. kötetében.)

3) Uo., 197. old.

4) Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem.* Budapest, 1974. 42-46. old.

5) Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Budapest, 1975.

6) Lásd pl. *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Budapest, 1971, 18. old.

7) Uo., 114. old.

8) Lásd pl. M.R. Palairt recenzióját az *Economic History Review* 1975. augusztusi számában (28. évf., 554-555. old.) Berend T. Iván és Ránki György *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX.-XX. században* című könyvének angol nyelvű kiadásáról (*Economic development of East-Central Europe in the 19.-20. century*. New York, 1974.).